

ЕКСПРЕСИВНІСТЬ У ТЕКСТАХ ЮРИДИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ

EXPRESSIVENESS IN TEXTS OF LEGAL DOCUMENTS

Біля-Сабадаш І.О.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії і філософії права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті аналізується експресивність текстів юридичних документів як а) властивість цих текстів, яка характеризує особливості стилю юридичного письма та аргументаційної техніки; б) як засіб юридичної техніки – додатковий інструмент вираження змісту юридичних документів. Обґрунтовується, що загальноприйнята теза про емоційну нейтральність та рівний, спокійний тон викладення змісту юридичних документів потребує певного корегування, уточнення. В основі роботи лежить операційне розуміння експресивності як логіко-емоційної виразності, інтенсивності, смислової і емоційної напруги мови юридичного документа, які деавтоматизують сприйняття його змісту, підтримують загострену увагу, активізують мислення, посилюють вплив на емоційну, інтелектуальну і вольову сферу адресатів юридичного документа.

У статті підкреслюється, що експресивність найчастіше зустрічається в а) нормативно-правових юридичних документах (преамбулах та змісті міжнародних договорів, актів м'якого права, конституцій, законів) та б) аргументаційних юридичних документах, особливе місце серед яких у контексті проблематики статті належить судовим рішенням та окремим думкам суддів. При цьому засобами надання експресивності мові юридичного документа є, зокрема, використання займенників, знаку оклику, емоційно забарвленої лексики, метафор, змішення офіційного та художнього стилів.

У роботі робиться висновок, що головними передумовами використання експресивності в текстах юридичних документів є емоційна природа людини, нерозривність раціональності і емоційного інтелекту людини, зв'язок права і цінностей. Також обґрунтовується, що експресивність в юридичних текстах в інструментальному плані можна розглядати як особливий засіб юридичної техніки вираження змісту юридичного документа. Використання цього засобу а) дає змогу підкреслити, унаочнити особливу значущість чого-небудь; б) дає змогу передати певний зміст більш глибоко, нюансовано; в) підвищує доступність тексту, робить його більш зрозумілим для юриста. Як результат, юридичний документ стає більш ефективним із точки зору своєї комунікативно-прагматичної мети, що позитивно впливає на авторитетність та ефективність правового регулювання.

Ключові слова: експресивність мови юридичних документів, передумови експресивності мови юридичних документів, значення експресивності мови юридичних документів, стиль юридичного письма, юридична аргументація, юридична техніка.

In the article it is analyzed the expressivity of the texts of legal documents in such an aspects: a) as the feature of these texts, which characterizes the peculiarities of legal writing styles and styles of argumentative techniques; b) as a mean of legal drafting technique, that is an additional tool for expressing the content of legal texts. It is argued that the generally accepted thesis of emotional neutrality and a calm tone of the content of legal documents requires some correction and clarification. At the basis of the study it is an operational understanding of expressivity as a logical-emotional expressiveness, intensity, semantic and emotional tension of legal documents' language, which makes the perception of its content no longer automatic, maintains sharp attention, activates thinking, increases the influence on the emotional, intellectual and volitional sphere of the addressees of the legal documents.

In the article it is emphasized that expressivity is mostly found in a) normative legal documents – in the preambles and the content of international treaties, soft law acts, constitutions, laws, and in b) argumentative legal documents, among which judgements and separate opinions of judges take special place, taking into account the context of article. At the same time, expressivity of the legal documents' language, in particular, is achieved by the following means: the use of pronouns, exclamation marks, emotionally colored vocabulary, metaphors, mixed set of official and artistic styles.

The author makes a conclusion that the main prerequisites for the use of expressiveness in the legal texts are: emotional human nature, the inseparability of human rationality and emotional intelligence, and connection between law and values. It is also justified that expressivity in the instrumental plan can be considered as a special mean of legal drafting technique, that expresses the content of a legal document. Using such a tool is helpful for several reasons: a) it allows to highlight the special significance of some issues in the legal text; b) it allows to convey certain content more deeply, in a nuanced way; c) it increases the accessibility of the text, makes it clearer to the lawyer and other readers. As a result, the legal document becomes more effective in terms of its communicative and pragmatic purpose, that, in its turn, has a positive impact on the credibility of legal regulation.

Key words: expressivity of legal documents' language, prerequisites for expressivity of legal documents' language, the meaning of expressivity of legal documents' language, legal writing style, legal argumentation, legal drafting technique.

Якість і ефективність правового регулювання визначається якістю і ефективністю його засобів, у тому числі якістю юридичних документів, які надають правовому регулюванню формальної визначеності й опосередковують його. Якість юридичних документів, зокрема, оцінюється з точки зору

особливостей їх мови і стилю, відповідності останніх належним канонам (стандартам) юридичного письма. Одним із вимірів проблематики мови юридичних документів є питання щодо використання емоційного забарвлення та інших виявів експресивності в їх текстах.

Питання про експресивність в тексті юридичного документа лежить у сфері наукових досліджень юридичної мови, юридичної техніки, юридичного письма та певною мірою юридичної аргументації. Водночас, незважаючи на доволі широку розробку означених напрямів, у вітчизняній юридичній науці експресивність мови юридичних документів здебільшого не ставала самостійним предметом наукової уваги. Є певний консенсус, що юридичній мові загалом і мові юридичних документів зокрема притаманні експресивна нейтральність, відсутність індивідуальних авторських рис, емоційного забарвлення [1, с. 27; 2, с. 205]. Явище експресивності мови юридичних документів згадується як виключення і самостійно не аналізується [3, с. 25, 26].

Є поодинокі роботи, в яких приділяється самостійна увага експресивності в текстах юридичних документів. До них належить нестандартна та цікава праця В.І. Манукяна «Лівознавство. Чому юрист не танцює твіст?» (в оригіналі рос. «левоведение») [4]. Однією з центральних тем цієї роботи є критична характеристика юридичної мови. Автор яскраво демонструє небезпеки формалізму в праві, який у своїх крайніх проявах суперечить здоровому глузду і природному порядку речей, викривляє і спотворює сутність останніх. Такий формалізм знаходить своє втілення в юридичній мові, яка є штучною, невірною складною, надміру аналітичною. У роботі автор обґрунтовує, що для глибокого розуміння права необхідно розглядати його і відповідні юридичні тексти крізь призму літератури, мистецтва, поезії, а в самих юридичних текстах не є зайвим використання метафор та інших художніх засобів. Експресивність стилю юридичного письма в рішеннях Верховного Суду Великобританії досліджувалася українським вченим О.П. Євсєвим [5, с. 110–112].

Водночас у згаданих роботах експресивність мови юридичних документів не стала самостійним предметом дослідження. Залишаються відкритими питання про причини, призначення, загальну характеристику експресивності в текстах юридичних документів.

Метою роботи є надання загальної характеристики експресивності мови юридичних документів. Для досягнення цієї мети треба розв'язати такі завдання: надати характеристику експресивності як лінгвістичної категорії; встановити види юридичних документів, в яких найчастіше зустрічається експресивність вираження їх змісту; обґрунтувати причини (передумови), призначення, межі використання в текстах юридичних документів експресивності; показати зв'язок експресивності і стилю юридичного письма, юридичної аргументації, юридичної техніки.

Право як соціальний регулятор традиційно і обґрунтовано пов'язується з раціональною традицією. Так, свого часу римське право характеризувалося як розум у письмовій формі (*ratio scripta*). Пізніше раціоналістичне природне право (яке прагнуло сформулювати такі принципи права, що виражають його раціоналістичні засади) стало найсильнішим

джерелом натхнення для розвитку європейського права після Зводу римського цивільного права [6, с. 218, 229]. В англо-американській правовій сім'ї розум тлумачиться як першорядне фактичне джерело права, а загальне право називається «правом розуму». Нині одним із загальних принципів права є принцип розумності.

Раціональне наочно виявляється у правовому регулюванні, особливо в аспектах доцільності, ефективності, розумних меж. В основі пояснення сутності права з точки зору раціоналізму лежить людина, яка робить раціональний вибір [7, с. 157–159]. Традиційно право розглядається як царина розуму, яка протистоїть емоційності, волюнтаризму, ірраціональності [8, с. 73]. Адже в раціональній традиції емоції є проявом недосконалості людини, її страстей, які є сліпими, заважають приймати виважені рішення, формувати об'єктивний, неупереджений погляд на щось. Показово, що перші писані джерела права розглядаються як спроба приборкати, опанувати та цивілізувати емоційне життя людей [9, с. 36]. Суди ареопагів в Афінах були створені, щоб стримувати помсту членів сім'ї [8, с. 73]. Як писав З. Фрейд, люди мали впроваджувати в життя додаткові закони, що мали стримати хвилю надмірних емоцій, які легко могли затопити все навколо [9, с. 36].

Характеристика права як раціонального явища знаходить своє органічне втілення й у характеристиці мови юридичних документів як різновиду юридичної мови. Традиційно вважається, що мова юридичних документів представлена в основному офіційно-діловим стилем, якому притаманне стримане, емоційно холодне вираження відповідного змісту [10, с. 35; 11, с. 205]. Не заперечуючи, по суті, висновків про раціональність права, офіційно-діловий стиль як основний для юридичних документів, вважаємо, що варто порушити тишу в юридичній науці щодо експресивності мови юридичних документів. Адже не буває правила без виключень. Правило без виключень викликає в найбільш проникливої людини справедливі, легітимні підозри [4, с. 11]. Практика свідчить, що експресивність певною мірою притаманна окремим видам юридичних документів або їхнім структурним елементам. І така експресивність потребує самостійного наукового осмислення.

Лінгвістичні дослідження засвідчують неоднаковий вплив мовних одиниць на реципієнта, тобто певні мовні форми можуть більш або менш інтенсивно впливати на читача/слухача. У випадках, коли мовна форма, сукупність мовних засобів здійснюють *більш інтенсивний вплив* на читача (слухача), говорять про їх експресивність (або експресію). Як правило, термін «експресивність» вживається і щодо властивостей тексту (мови), і щодо окремих мовних засобів, за допомогою яких досягається експресивність тексту [12, с. 165–166].

Поняття експресивності належить до основних стилістичних понять, оскільки на протиставленні (опозиції) експресивного і неекспресивного формуються майже всі стилістичні парадигми [13, с. 188–190]. Експресивність – це *інтенсивне* вираження

змісту на фоні загального, нейтрального. Вона деавтоматизує сприйняття тексту, підтримує загострену увагу, активізує мислення, викликає почуттєву напругу слухача/читача. Небезпідставно вважається, що експресивність притаманна, в першу чергу, художнім та публіцистичним текстам, в яких відбір мовних засобів визначається, передусім, орієнтуванням на створення образності, виразності, інтенсивності вияву будь-яких ознак або емоцій. Водночас експресивність може бути властивістю й інших стилів, мовлення, приміром, наукового [12]. Засоби і прийоми досягнення експресивності в текстах є численними, про що свідчить їх наукова типізація [14, с. 473–474].

Нині більшість вчених-лінгвістів визнають, що експресивність є ширшою за емоційність. Емоційність тексту завжди є експресивною, а експресивність породжується не тільки емоціями, а й мисленням, інтелектом, волею, етикою та естетикою, конкретним світосприйняттям мовців. Отже, емоційність є однією з форм експресивності.

Призначення юридичної мови розкривається в її функціях. Юридична мова виконує, зокрема, функції спілкування, регулювання (впливу на поведінку суб'єктів права) і збереження та передачі правового знання та правової культури [15, с. 155]. Експресивність у текстах відповідних юридичних документів підвищує ефективність кожної з названих функцій. Нині *експресивність мови юридичного документа* ми розуміємо як її логіко-емоційну виразність, інтенсивність, смислову і емоційну напругу, які деавтоматизують сприйняття змісту юридичного документа, підтримують загострену увагу, активізують мислення, підсилюють вплив на емоційну, інтелектуальну і вольову сферу адресатів юридичного документа.

Експресивність мови юридичного документа не є тотожною експресивності художнього, публіцистичного чи розмовного стилів. Тексти юридичних документів спрямовані на логічне сприйняття, мають бути втіленням об'єктивності і неупередженості. Вочевидь, цим опосередковано пояснюється, що арсенал засобів надання експресивності вираження змісту в текстах юридичних документів є значно скромнішим, порівняно з художніми чи публіцистичними творами. Основними засобами надання експресивності мові юридичного документа є, зокрема, використання займенників, знаку оклику і питального знаку, емоційно забарвленої лексики, метафор, порівняння, змішування офіційного, публіцистичного та художнього стилів.

Є максимально широкий підхід до поняття юридичного документа, за яким ним охоплюються всі письмові правові тексти, в тому числі й наукові [10, с. 30–32]. У цій статті обраний більш звужений підхід, коли поняттям юридичного документа охоплюються лише документи, через які здійснюється регулювання суспільних відносин. Але й за такого підходу немає підстав стверджувати, що експресивність зустрічається в текстах всіх або більшості юридичних документів. Навпаки, переважна кіль-

кість юридичних документів не містить експресивно вираженого змісту. Натомість ті групи документів, текстам яких притаманна певна експресивність, мають особливу значущість у правовому регулюванні суспільних відносин. Наведемо стислий огляд таких документів.

(А) Дослідження численного ряду актів м'якого права і міжнародно-правових договорів дає підстави стверджувати, що багатьом із них властива певна експресивність вираження змісту. Така експресивність в одних випадках *передає емоції сторін*, які виступили суб'єктами *створення відповідного акта*, а в інших випадках *виразно акцентує* на тих смислах, цінностях, які для його створення були визначальними. Підвищена експресивність притаманна преамбулам, «вступним» частинам писаних джерел міжнародного права, які є особливо урочистими. Тексти преамбул міжнародно-правових договорів і актів м'якого права доволі часто містять такі звороти, як «*висловлюючи свою підтримку*», «*будучи впевненими*», «*заявляючи про свій намір*», «*наполегливо закликаючи*», «*нагадуючи про рішучість*», «*прагнучи сприяти*», «*відзначаючи із задоволенням*», «*ми вважаємо і урочисто заявляємо*», «*ми звертаємося до всіх урядів і закликаємо їх*». Надзвичайно урочистими є преамбула й окремі частини змісту Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод тощо.

Тексти міжнародно-правових договорів і актів м'якого права, окрім стандартних експресивних зворотів, містять й інші сильні вислови на кшталт «*спустошливі наслідки, які мала б для всього людства ядерна війна*» (Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.); «*майбутнє невідзначене, однак воно залежить від наших цінностей, поглядів і дій*» (передмова до Саламанської декларації та Рамок дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами); «*педагогіка, орієнтована на потреби дітей, може допомогти уникнути <...> краху надій*», «*боротися з відчуженням*» (Рамки дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами); «*метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням*», «*бурхливі події, яких зазнала європейська історія, підтверджують, що...*» та ін. (Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин від 1 лютого 1995 року).

Експресивність преамбул і окремих положень змісту актів міжнародного права справедливо пов'язується з особливостями їх юридичної природи. Реалізація норм міжнародного права залежить, в першу чергу, від добровільного вибору суб'єкта чинити в належний спосіб. А це означає, що переконання тут є одним із вагомих методів регулятивного впливу. Ефективність цього методу посилюється, коли правова раціональність доповнюється експресивною ретрансляцією значимих моральних цінностей, вищого гуманітарного сенсу.

(Б) Експресивність так само властива преамбулам і окремим положенням конституцій, а також може зустрічатися в преамбулах законів. Положення преамбули мають істотне значення в соціальному, політичному, ідеологічному та юридичному аспектах [16, с. 3–6]. Преамбули конституцій закріплюють найважливіші принципи і цінності, на яких ґрунтуються конституції і для забезпечення реалізації яких вони приймаються.

Експресивність преамбул конституцій досягається шляхом: а) вживання займенника *ми* («ми, народ Сполучених Штатів», «ми, Польський Народ», «ми, японський народ») і/або подальше викладення тексту преамбули й основного тексту конституції не від імені народу, а як волі, проголошеної народом безпосередньо (приміром, «литовський народ приймає і проголошує цю Конституцію», «ми, народ Сполучених Штатів, урочисто проголошуємо і встановлюємо цю Конституцію»). Для текстів нормативно-правових актів взагалі не є характерним вживання займенників, тим більше займенників першої особи. Використання займенників у тексті преамбули, викладення тексту конституції як «прямої мови» її творця – народу (що є символом єдності, спільної культури і історії, сили і гідності) є потужними засобами надання експресії преамбулі конституції;

б) вживання емоційно забарвленої лексики і емоційно забарвлених словосполучень (приміром, «урочисто проголошуємо», «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями», «вдячні нашим предкам за їх працю, за боротьбу за незалежність, сплачену величезними жертвами», «пам'ятаючи про гіркий досвід часів, коли основні свободи і права людини були в нашій Вітчизні зневажені», «котрий віками рішуче захищав свою свободу й незалежність», «французький народ урочисто заявляє про прибічність правам людини і принципам національного суверенітету»). Ця емоційність і урочистість досягається не лише вживанням окремих лексичних одиниць, яким органічно притаманна експресивність, але й обставинами, подіями, смислами, які зазначаються в преамбулі.

Експресивність преамбул поточних законів так само досягається шляхом вживання відповідної лексики, передавання відповідними мовними засобами визначальних смислів, подій, обставин, які самі по собі надають експресивності відповідному тексту. При цьому зміст преамбул законів є більш розмаїтим, менш стандартизованим порівняно з конституціями, зумовленим сферою (предметом) правового регулювання відповідного закону.

Закон не може нормально функціонувати без достатньої мотивації його змісту, а мотивація того або іншого закону має міститися саме в преамбулі. Ефективність виконання нормативних приписів зростає, якщо суб'єкт знає не тільки те, що він має чи може робити, а й чому він має це робити. Отже, інформація, що міститься в преамбулі, сприяє підвищенню виховної ролі права, рівня правової культури [17, с. 129]. Використання експресії при вираженні

у преамбулі закону певних *особливо значущих, важливих* обставин, умов, цілей його прийняття є засобом надання авторитетності і переконливості нормативно-правовому регулюванню. Це, своєю чергою, сприяє добровільності і ефективності майбутньої реалізації його положень. Значення експресивності преамбули зростає, якщо закон приймається з питань, щодо яких не досягнутий консенсус у суспільстві. Експресивність у такому разі дає змогу посилити раціональне обґрунтування необхідності прийняття закону і запроваджені моделі регулювання суспільних відносин.

(В) Доволі яскраво емоційність та інші прояви експресивності проявляються в процесуальних юридичних документах, зокрема, в судових рішеннях і окремих думках суддів. Тут важливо переконати адресата у своїй правоті, у правильності позиції автора тексту (або особи, яку автор тексту представляє). Отже, основною складовою частиною таких юридичних документів є аргументація відповідної правової позиції. Слід погодитися з тим, що експресивність текстів судових рішень і адвокатських промов притаманна, перш за все, правовим системам англо-американського права. Це зумовлено, зокрема, прагненням бути зрозумілими для звичайної людини, баченням особливої місії суду, а також широким залученням до аргументації неюридичної матерії та адвокатським минулим більшості суддів загального права.

Наприклад, однією з задач, яку ставлять перед собою судді Верховного Суду США, є зробити так, щоб тому, хто знайомиться зі справою, було цікаво читати текст рішення (в англійській мові навіть використовується спеціальний прикметник – «reader-friendly», що буквально перекладається як «дружній до читача»). Американським суддям подобається писати помітно, оскільки «вони не хочуть бути безликими бюрократами» (С. Уільямс) [18, с. 69–70]. Для техніки аргументації судових рішень, що належать до традиції загального права, характерними є літературно-публіцистичні аргументи, наприклад, цитати з віршів, романів, релігійних текстів, аксіоми права в латинській транскрипції [19, с. 62]. Примітно, що рішення британського судді Л. Хенда або американського судді О.У. Холмса вважаються класикою юридичної літератури [4, с. 242]. «Свобода слова не передбачає права людини безкарно крикнути «Пожежа!» у кінотеатрі, заповненому глядачами, викликавши серед них паніку»; «Позивач пережив жорстоке розчарування в понеділок, 3 липня, 1959 року. Він вважав, що виграв 50 тис. фунтів у лотерею, що розігрувалася у той день редакцією газети “Daily Mirror”. Редакція вважала інакше». Ці та численні інші приклади демонструють, як вдала метафора, використання активного стану дієслова, опис почуттів, уникнення канцеляритів роблять юридичний текст живим, динамічним і якимось справжнім.

Все це призводить до того, що рішення судів сім'ї загального права завдяки їх індивідуально забарвленому стилю різко контрастують із більш

уніфікованим і менш колоритним стилем у країнах континентального права. У правових системах континентального типу, в тому числі в правовій системі України, експресивність у текстах судових рішень є менш поширеним явищем і дійсно є, скоріше, виключенням. Стиль юридичного письма і техніка юридичної аргументації в правових системах романо-германського права є значно більш стриманими, емоційно холодними. Водночас немає підстав стверджувати, що експресивність взагалі не притаманна аргументаційному юридичному письму в романо-германському праві. Така експресивність зустрічається і в рішеннях ЄСПЛ, і в рішеннях судів конституційної юрисдикції, і в рішеннях судів загальної юрисдикції всіх рівнів, і в промовах адвокатів. Особливе місце в цьому контексті займають окремі (розбіжні) думки суддів.

Щодо окремих думок суддів ЄСПЛ слушно зазначено, що «в окремій думці судді, як правило, відбивається його оригінальність, незалежність суджень, свобода волі, індивідуальний творчий підхід, світогляд, інтелект, можливо, емоційний стан. Очевидно, коли суддя не погоджується з думкою більшості і представляє свою окрему думку, що не збігається, на нього покладається значно більша відповідальність, оскільки аргументація думки в такому випадку не має поступатися аргументації самого рішення, а можливо, бути більш переконливою, що і робить цю думку ціннішою, відображає дискусію, яка мала місце в процесі обговорення. У такому разі дизайн думки, раціонально-логічні компоненти, емоційна насиченість повинні превалювати над стандартною манерою викладу, властивою рішенням ЄСПЛ, навіть якщо судді були монолітно солідарними у своїй єдності» [20, с. 14]. Ті самі міркування застосовуються до окремих думок суддів як таких.

Наприклад, окремі думки Пауло Пінто де Альбукерке містять експресивне забарвлення через використання (1) знака оклику при вказівці на логічну помилку в аргументації [20, с. 52], (2) вживання займенника «я» [20, с. 51], вираження власних почуттів, сумнівів – «я не можу зрозуміти» [20, с. 51], «на жаль», «гідне жалю», «прикро» [20, с. 54], «я задоволений», «я особливо задоволений», «вище мого розуміння є те, що» [20, с. 251], «вартє співчуття те, що» [20, с. 252] та ін.

Щодо правової системи України, то експресивність тут зустрічається здебільшого в деяких текстах рішень Конституційного Суду України, набагато частіше в окремих думках до них, а також у рішеннях судів загальної юрисдикції. Причому саме останні демонструють більш яскраві прояви експресивності в текстах судових рішень. Так, рішення Тернопільського міського районного суду Тернопільської області у справі № 607/9863/17 містить, зокрема, цитату Р. Циппелюса, а також оцінку монополізму як глибоко антисоціального явища та висновок, що «в сучасній Україні продовжує існувати олігархічно-монополістичний тоталітаризм, який знищує Україну зсередини, нав'язуючи народу свій диктат у соціально-економічній, політичній тощо сферах,

позбавляючи його права вибору на ринку газу, електроенергії, різних послуг тощо».

Отже, є об'єктивні підстави стверджувати, що експресивність певною мірою притаманна, зокрема, актам міжнародного права, конституціям і законам, судовим рішенням і окремим думкам суддів.

Нині ми впевнені, що експресивність не є чимось абсолютно чужим, неприйнятним і небажаним в юридичному письмі. Однією із загальних передумов використання експресивності для вираження змісту юридичного документа виступає *нерозривність емоцій і природи людини*. Право, попри всю свою раціональність (яка, без заперечення, є його сутнісною властивістю і перевагою), не може повною мірою, абсолютно очиститися від почуттів і переживань або ж повністю їх ігнорувати. Різке протиставлення права і емоцій може мати руйнівний ефект для права: ефект відчуження права від людини, втрати ним авторитетності і переконливості. Чому біль та безодня в душах батьків, які втратили дітей, при тому, під час пожежі в дитячому таборі чи коледжі мають ховатися за офіційними, холодними, байдужими формулюваннями? Навпаки, вони мають проявлятися у відповідних процесуальних документах.

Один із відомих сучасних дослідників емоційного інтелекту Д. Гоулман переконливо доводить, що емоції важливі для раціонального мислення, емоції завжди задіяні під час прийняття рішень. Не можна позбутися емоцій, замінивши їх логікою. При цьому емоції мають використовуватися з розумом. Людина не може звільнитися від емоцій, вони є корисними для людини. Однак зріла людина має вміти управляти своїми емоціями [9, с. 69–72].

На думку однієї групи правників, право має бути байдужим до пристрастей, щоб не перетворитися на свою протилежність. Противники цієї позиції стверджують, що байдужість до емоцій негативно впливає на прийняття рішення суддею [8, с. 85–86]. Важливо, що емоції за своєю суттю є соціальними явищами: і хоча уподобання людей різняться, фундаментальні причини, що стоять за ними, ті, що викликають радість чи сум, можуть бути спільними для всіх нас. Припущення, що емоції є просто індивідуальною схильністю, далеко від істини [8, с. 96–97]. Відповідно, емоції впливають на соціальні інститути і навпаки. Можна припустити, що рух на повне ігнорування емоцій у правовій сфері, свідома, підкреслена байдужість до емоцій – це і є радикальний формалізм у праві. Також можна припустити, що у складних справах, політично важливих справах (які спрямовані на зміну традиційних уявлень, стереотипів), справах із чітко вираженим емоційним, моральним аспектом вираження емоцій – урочистості, співчуття, осуду, або ж інтенсивний опис певних емоційно забарвлених подій є доречними і необхідними в тексті відповідного юридичного документа.

Право має враховувати, що дотримання правил для людини не є раціональним процесом, воно ґрунтується на емоціях. Дотримання норм вбудоване і людську природу за допомогою конкретних емоцій

гніву, сорому, провини й гордості. Ми відчуваємо гнів, коли норму порушено. Ми відчуваємо сором, коли не можемо дотриматись норм, і гордість – коли спільнота схвалює нас за досягнення шанованої і потрібної всім мети. Людські істоти також наповають емоціями мета норми, тобто норми, як правильно формулювати і забезпечувати виконання норм. Люди хочуть бачити, що справедливість «торжествує», навіть якщо вони не мають прямої користі в конкретній справі [21, с. 57]. Обґрунтування нормативної поведінки емоціями сприяє соціальній співпраці і дарує впевненість у виживанні [21, с. 58].

Важливим є зв'язок права з емоціями через цінності. Адже в основі права лежать цінності, а цінності не піддаються виключно раціональній інтерпретації. Цінності – це емоційно сильно засвоєні уявлення про те, що є вартим бажань [22, с. 11]. Цінності – це те, що не має ціни. Тому ми захищаємо цінності, які у нас є, та прагнемо набутти тих цінностей, які є для нас цілями та ідеалами. Право завжди спрямоване на досягнення певних цілей, яке стає можливим тому, що вони є цінностями, задля досягнення яких та володіння ними люди здатні докласти величезних духовних та практичних зусиль [23, с. 11]. Тому, на нашу думку, певною експресивністю «заряджені» всі формулювання, в яких відбиваються самі по собі і у зв'язку з іншими явищами фундаментальні правові цінності – справедливість, рівність, свобода, гідність і права людини. Саме від них походить урочистість конституцій і міжнародно-правових актів, в яких закріплюються міжнародно-правові стандарти прав людини.

Метою будь-якого юридичного тексту є комунікація. Юрист завжди дбає про те, щоб інші зрозуміли, що він бажав сказати і сказав у своєму документі. Зміст юридичного документа має виражатися точно і зрозуміло. Водночас мова юриста, мова права – це мова готових виразів, які «ковзають по уяві, не торкаючись надскладної клавіатури нашого мозку» [4, с. 71]. До того ж логічний шлях – довгий, художній – короткий: художнє мислення дає змогу подолати прірву аналітики в один стрибок (інакше неможливо). Причому художнє сприйняття навколишнього світу властиве не лише людям освіченим, до освіти як такої воно стосунку не має [4, с. 149–150]. Відповідно, експресивність може робити тексти більш доступними і зрозумілими.

В одному з своїх дописів у соціальних мережах суддя Конституційного Суду України В.В. Лемак навів цитату з одного судового рішення правової системи Ізраїлю: «Мораль та її імперативи – це як озеро чистої води, а закон та його імперативи – як водяні лілії, що розкинуті по поверхні води і черпають із води життя та силу. Мораль живить закон у корені й оточує закон». Такі художні прийоми здатні суттєво підвищити доступність, зрозумілість юридичного тексту особами, які не є юристами.

Доцільність експресивності в текстах судових рішень, адвокатських промов інших аргументаційних документів, а також текстах преамбул законів зумовлюється особливостями моделі юридичної

аргументації, орієнтованої на соціологічне праворозуміння. Ця аргументація є риторичною і теж відбиває складні взаємозв'язки, які існують між правом як явищем раціональним та емоціями, цінностями, соціальним контекстом права [24]. Часто для більш точного опису складних зв'язків, що існують між правом і соціальними фактами, суспільними цінностями і культурою, тексти юридичних документів мають виходити за рамки офіційно-ділового стилю.

Один із найважливіших теоретиків аргументації у XX столітті Х. Перельман запропонував доповнити теорію демонстративного доведення, що ґрунтувалася на формальній логіці, «новою риторикою», метою якої є переконання за допомогою дискурсу, побудованого не тільки на аналітичних доказах, заснованих на логіко-раціональному мисленні, а й на використанні прийомів ораторського мистецтва, здатних переконати аудиторію, психологічно схилити її на свій бік. На думку Х. Перельмана, у праві нерідко трапляються випадки, коли логічно вразливий аргумент може виявитися «риторично ефективним» [2, с. 268–269]. Це теж додає ваги використанню експресивності в текстах юридичних документів. За допомогою експресивності ми можемо акцентувати на чомусь важливому, привертати увагу адресата до цього, надати «яскравості» відповідному аргументу. Наприклад, можна просто перерахувати, в чому саме полягало неналежне виконання батьківських обов'язків, а можна доповнити, проілюструвати це описом страждань дитини або ж звернутися до цитування авторитетної літератури з психології про важливість батьківської турботи та любові, або ж звернутися до іншого ілюстративного матеріалу. І більш доречною є експресивність, якщо неналежне виконання батьківських прав призводить до дедалі трагічніших наслідків. Отже, експресивність може розглядатися як своєрідний прийом юридичної аргументації.

Таким чином, на нашу думку, в контексті техніки юридичного письма доцільно розглядати експресивність як самостійний юридико-технічний засіб інтенсивного, акцентованого вираження змісту юридичного документа. Використання такого засобу дозволяє вирішити низку завдань практичного характеру: а) виражати емоції, демонструвати небайдужість, проголошувати і пропагувати певні цінності; б) підкреслювати, унаочнювати, демонструвати особливу значущість чого-небудь; в) привертати увагу до ключових смислів юридичного документа; г) передавати певний зміст більш глибоко, нюансовано, доступно. Експресивність підвищує доступність тексту, робить його більш зрозумілим для неюриста. Як результат, юридичний документ стає більш ефективним із точки зору своєї комунікативно-прагматичної мети, що позитивно впливає на авторитетність та ефективність правового регулювання.

Наприкінці хотілося б акцентувати на такому.

1. Експресивність – це елемент стилю юридичного письма. Вона пасує далеко не всім видам юридичних документів. Писати чи не писати експресивно

пресивно, залежить, врешті-решт, і від типу правової культури, і від особистого вибору автора юридичного документу. Водночас у певних випадках використання експресивності є доречним і дає змогу досягти певних бажаних і корисних ефектів.

2. Зрозуміло, що експресивність не має і не може замінити раціональності, об'єктивності, виваженості, суперечити їм. Натомість експресивність має *доповнювати їх, робити їх більш сильними*. Експресивність – не замість логіки і твердих аргументів, логіка – не на доповнення до експресивності, а навпаки. Показово, що той самий О. Холмс в одній із справ зазначив, що «красномовство може спопелити розум» [4, с. 243]. Інший видатний американський юрист Б. Кардозо попереджав про небезпеку зловживання метафорами: «Починаючи їх використовувати як засіб вивільнення думки, закінчують тим, що вони поневолюють її» [4, с. 245].

Експресивність к тексті юридичного документа не має виконувати ролі декорації, яка просто прикрашає документ або приховує суб'єктивізм, упередженість рішення. Експресивність не має виступати засобом неналежного впливу, прихованої маніпуляції. Тобто використання експресивності має бути обґрунтованим і відповідальним. За такої умови експресивність дає змогу зробити юридичний документ більш зрозумілим, переконливим, авторитетним, ефективним. Мистецтво «вчасно

звертатися до логіки і вчасно від неї відходити» – фундамент права [4, с. 354].

Експресивність варто розглядати як засіб юридичної техніки, спрямований на інтенсивне, акцентоване вираження змісту юридичного документа. Також експресивність може розглядатися як додатковий прийом техніки юридичної аргументації. Загальними передумовами використання цього засобу є нерозривний зв'язок між раціональною і емоційною природою людини, об'єктивний зв'язок права з емоціями, цінностями, соціальними неюридичними явищами. Використання експресивності як засобу вираження змісту відповідних юридичних документів і як прийому юридичної аргументації дозволяє зробити юридичний документ більш зрозумілим, переконливим, авторитетним, ефективним. Експресивність не є універсальним засобом юридичної техніки, оскільки може бути використана далеко не в усіх юридичних документах. Вона є додатковим засобом юридичної техніки і не може замінити раціональності, об'єктивності, виваженості юридичних документів, суперечити їм.

Проблематика експресивності в текстах юридичних документів потребує подальшого опрацювання. Зокрема, корисним для юридичної практики буде (а) типізація випадків, коли експресивність є доречною і навіть необхідною, (б) типізація засобів експресивного вираження змісту юридичних документів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артикуца Н.В. Мова права у її функціональних різновидах. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/319/Artykutsa_Mova_prava.pdf?sequence=1
2. Загальна теорія права : Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.
3. Рабінович П.М., Дудаш Т.М. Правнича мова: основні складники (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1(88). С. 17–29.
4. Манукян В.И. Левоведение. Почему юрист не танцует твист? Профессиональный портрет юриста в литературно-правовом интерьере. Харьков : Право, 2017. 392 с.
5. Евсеев А.П. Верховный суд Соединенного Королевства: становление. Харьков : Право, 2014. 180 с.
6. Аннерс Э. История европейского права / Пер. с швед. Москва : Наука. 1994. 397 с.
7. Разметаева Ю. Раціональне та емоційне у правовому регулюванні. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1-2. С. 157–168.
8. Міндус П. Гнів розуму і благодать почуттів. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1-2. С. 72–101
9. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Харків : Віват, 2019. 512 с.
10. Хазова О.А. Искусство юридического письма. Москва : Юрайт, 2017. 202 с.
11. Кашанина Т.В. Юридическая техника : учебник. Москва : Эксмо, 2007. 512 с.
12. Дядюра Г.М., Колесник Д.М. Засоби експресивності в наукових текстах. *Мовознавчий вісник* : збірник наук. праць. 2017. № 22-23. С. 164–172.
13. Стилїстика української мови : Підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько; за ред. Л.І. Мацько. Київ : Вища шк., 2003. 462 с.
14. Коваль Т.Л. Експресиви як безпосередній засіб репрезентації експресивної функції мови. *Актуальні проблеми слов'янської міфології. Серія: Лінгвістика і літературознавство* : міжвуз. збірник наук. ст. 2011. Вип. XXIV, ч. 2. С. 468–476.
15. Артикуца Н.В. Мова права та її вивчення студентами юридичних спеціальностей у вищих навчальних закладах України. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. Т. 2. № 49. С. 155–157.
16. Конституція України. Науково-практичний коментар. Харків : Право, 2011. 1128 с.
17. Законодательная техника : Науч.-практ. пособие. Москва: Городец, 2000. 272 с.
18. Евсеев А.П. Психология конституционного судопроизводства. Харків : Юрайт, 2013. 232 с.
19. Евсеев А.П. Аргументационная техника Верховного Суда Великобритании. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2015. № 3(106). С. 55–68.
20. Пінто де Альбукерке П. Окрема думка. Шлях до справедливості / Пер. з англ. Харків : Право, 2020. 552 с.
21. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / Пер. з англ. Київ : Наш формат, 2018. 56 с.
22. Культурні цінності Європи / Пер. з нім. Київ : Дух і літера, 2014. 552 с.
23. Чефранов А. Поняття цінності як основа правової аксіології. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 9. С. 8–12.
24. Козюбра М. Теорія юридичної аргументації та її особливості в конституційному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 6. С. 167–180.